

Fodor Péter

A tabuizálástól a kultuszig

Adalékok az Aranycsapat 1957 utáni mozgóképes emlékezetéhez¹

Minden idők legjobb magyar labdarúgó-válogatottjának nem csupán létrejötte és működése kötődött szorosan a politikához, de a csapat széthullása, illetve emlékezetének alakulása is olyan történelmi eseményeknek szolgáltatódott ki, amelyek eredendően nem a sport szférájához tartoztak. Az, hogy a nyilvánosságban mi jelenhetett meg a csapatról, egészen az 1980-as évekig politikai kérdés volt. Tanulmányomban igyekszem bemutatni, hogyan alakult az Aranycsapat emlékezete az 1950-es évek végétől napjainkig mozgóképi alkotásokban. A filmek és televíziós produciók persze maguk is résztvevői annak a nyilvános társadalmi kommunikációnak, melynek formálásában – főképp a Kádár-rendszerben volt ez így – a sajtó domináns szerepet játszik, így ez utóbbi emlékezetformáló gesztusairól sem lesz érdemes elfelejtkeznünk. Föltétlenül jelezni kell ugyanakkor, hogy az Aranycsapat kulturális emlékezzettörténete számos más műfajban is materializálódik, melyek ráadásul eltérő szokások-szabályok szerint szerveződő diskurzusokhoz és társadalmi praxisokhoz tartoznak: gondoljunk többek között a már az 1960-as évektől napvilágot látó (auto) biográfiákra, memoárookra, futballtörténeti szakmunkákra, temetési „koreográfiákra”, nekrológokra, köztéri szobrokra, utca- és épületelnevezésekre – ezek földolgozó áttekintése önálló értekezést érdemelne, jelen munka kereteit ugyanakkor messze meghaladná.

1. Az elhallgatás fokozatai

Puskás Ferenc, Kocsis Sándor és Czibor Zoltán eltávolítása Keleti Márton *A Csodacsatár* című filmjének 1957-es változatából (még ha ez materiális értelemben tökéletesen nem is sikerült) az 1956-os forradalom leveréséből kinövő Kádár-rendszer emlékezetpolitikája szempontjából szükségszerű volt, amennyiben ezek a futballisták a közé a közel 200 ezer magyar állampolgár közé tartoztak, akik a forradalom bukása után nem kívántak tovább

¹A tanulmány létrejöttét a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatta.

Magyarországon élni. A hírneves futballisták emlékezetének a kitörlése része volt annak a folyamatnak, mely a forradalom megtörténtét kívánta tabuvá tenni.²

A csapat kapitányának 2006. november 17-ei halála után szűk két héttel jelent meg a magyar sportnapilapban Pajor-Gyulai László *Agyonhallgatott legendák* című írása, mely a szerző önértelmezése szerint „elnagyolt korrajz” kíván lenni. A cikk summázó alcíme így szól: *Idehaza nem lehetett kimondani, leírni a Real Madridban villogó Puskás Ferenc nevét.*³ Mennyiben igazolja vissza az 1958 és 1966 közötti, vagyis a Madridban játékosként töltött évek alatti honi sajtó vizsgálata ezt az állítást?

Az 1957-ben mindössze négy oldalon megjelenő Népsport⁴ június 2-i számában „Labdarúgó világhíradó” című rovatában számolt be az egy éve indult labdarúgó-klubcsapatok Európa Kupájának döntőjéről, melyben – mint ahogy az kiderül a három bekezdésnyi tudósításból – a Real Madrid Schiaffino és Gento góljaival múlta felül a Fiorentinát. Most azt, hogy miképp lett az ekkor épp az AC Milanban játszó uruguayi-olasz támadó közép-pályásból madridi gólszerző a budapesti szerkesztőségben az argentin származású Alfredo Di Stéfano helyett, ne próbáljuk megfejteni, fontosabb számunkra a híradás ténye. Abban az értelemben persze ez a névtévesztés akár profetikusnak is tekinthető, hogy egy évvel később Schiaffino valóban gólt szerzett a milánói csapat játékosaként az EK döntőjében – erről a mérkőzésről a Népsport 1958. május 29-én két mondatnyi terjedelemben, minuszos hírként számolt be, s a meccsre a következő lapszámban sem tértek már vissza. Puskás ekkor még nem volt a Real Madrid tagja, csak szeptember 14-én játszott első mérkőzését új csapatában, ez tehát nem lehetett a szűkszavúság oka, talán inkább – s erre enged következtetni, hogy ekkorra a fent említett rovat is eltűnt az újságból – a lapnak a nyugati labdarúgás és tágabb értelemben a vasfüggönyön túli sportvilág iránt mutatott erősen visszafogott érdeklődése számlájára volt írható. 1959-től ugyanakkor már egyértelmű jelei vannak az elhallgatás (közlés)politikájának: május 15-én a Népsport hírt ad a Reims–Young Boys EK-elődöntő eredményéről és góllövőiről, míg a másik elődöntőről csak annyit tud meg az olvasó, hogy a Real Madrid jutott tovább, azt, hogy az Atletico Madrid ellen ez Puskás győztes góljával történt meg, már nem. A döntőben aztán a magyar csatár nem játszott, talán, de nem bizonyítható módon, ennek is köszönhető, hogy a sportlap

²A Keleti-filmről bővebben lásd FODOR Péter, *Hírnépolitika és a történelem esetlegességei. A Csodacsatár két változatáról*, Aetas 2016/4., 38–49.

³Nemzeti Sport 2006. november 29., 4.

⁴A Népsport 1945 áprilisában indult útjára a korábbi Nemzeti Sport helyett új évfolyamszámítással, az 1930-as években megszokotthoz képest jelentősen, de még a II. világháború időszakához viszonyítva is kisebb terjedelemben.

június 4-én szokatlanul részletes tudósítást hozott a mérkőzésről. Köztudott, hogy Puskás 1960. május 18-án az Eintracht Frankfurt ellen máig fennálló rekordot ért el azzal, hogy európai kupadöntőben négy gólt szerzett. A mérkőzés hat mondatnyi összefoglalója két nappal később a Népsport címoldalán napvilágot látott, a gólszerzők fősorolásában találjuk Puskás nevét,⁵ a Népszabadság hasonló terjedelmű híradása ugyanakkor nem tartalmaz játékosneveket, míg a Népszava és a Magyar Nemzet sportrovata egyáltalán nem is adott hírt az EK-döntőről.

Mint tudjuk, nem Puskás volt az egyetlen az Aranycsapat egykori tagjai közül, aki a disszidálás miatti eltiltását letöltve Spanyolországba szerződött. Kétségtelen, hogy Czibor Zoltán és Kocsis Sándor pályafutásának alakulásáról hasonlóan szinte semmit vagy csak nagyon keveset lehetett megtudni az 1950-es évek végén a Népsportból: teljes tiltás alá ugyanakkor nem estek, legalábbis erre enged következtetni, hogy 1959. november 27-én a Barcelona–Milan meccs góllövői között említik Czibort, s a Magyarországot szintén – bár nem '56-ban, hanem még 1949 januárjában⁶ – „engedély nélkül” elhagyó Kubala Lászlót. Nem így járt el a lap az 1961. május 31-én játszott Benfica–Barcelona Európa Kupa-döntő esetében: június 2-án hat mondat terjedelemben ad hírt az eseményről úgy, hogy egyetlen személynév sem szerepel a cikkben, vagyis a magyarországi olvasó nem értesülhetett arról, hogy a vesztes katalán csapat két gólját Kocsis és Czibor szerezte, s velük együtt végigjátszotta a mérkőzést Kubala, mint ahogy arról sem, hogy a kupát megnyerő portugál csapat trénera Guttmann Béla volt (az 1920-as évek legendás MTK-jának tagja, egykori magyar válogatott fedezet, aki edzőként az Újpesttel kétszer nyerte meg a bajnokságot),⁷ és a meccset az 1954-es vb-döntő helyszínén, a berni Wankdorf Stadionban rendezték. A Népszabadság ugyanezen a napon megjelent hírből ez utóbbira fényt derül, a többszörös magyar érintettségre nem.

⁵A Real Madrid négy hónappal később a Penarol legyőzésével a Világkupát is megnyerte, Puskás gólt lőtt, a Népsport szeptember 7-én közölte az eredményt s a góllövők névsorát. Az, hogy Sebes Gusztáv bő harminc esztendő múltával Puskás remeklését a középpontba állítva egyfelől entuziasztikusan, másfelől a sporttudósítás műfaji elvárásainak eleget téve (pl. közölve az összeállításokat, a nézőszámot) idézte föl a mérkőzés eseménytörténetét, az egykori korlátozott nyilvánosság utólagos kiegészítésének is tekinthető: „Érdekes, változatos, izgalmas mérkőzés – lett volna. Csakhogy Puskás már a 3. percben megszerezte a madriaiak vezető gólját, és egy perccel később olyan labdát adott Di Stefanónak, hogy az csak egyet mozdult, és már 2:0 volt az eredmény. A 9. percben ezt Puskás 3:0-ra javította. [...] Szünet után a 6. percben Puskás olyan negyvenméteres szöktetéssel küldte támadásra Gentót, amilyent soha senki mástól nem láttam.” SEBES Gusztáv, *Örömök és csalódások. Egy sportvezető emlékei*, Gondolat, Budapest, 1981, 366.

⁶Vö. *Nemcsak Kubaláékról van szó*, Népsport 1949. január 30., 1.

⁷A Népszava 1949. február 5-én arról adott hírt, hogy Guttmann engedélyt kapott arra, hogy egy évig külföldön vállaljon edzői munkát.

Tekintettel arra, hogy a sport szférája számos egyéb ok miatt épp azért kitüntetett területe a modern hírgyártásnak (legyen szó annak akár szerzőjéről, akár tabloid változatáról), mert benne a történések mindig személyhez kötődnek (szemben például a politika vagy a gazdaság közvetettebb, áttételesebb eseményeivel), különösen szembeötlő az efféle anonimizáló újságírói stratégia, amely ráadásul nem csupán az eddigiekben szóba hozott rövid híradásokban bukkant föl a korbán. Az 1960. május 22-i Magyarország–Anglia barátságos mérkőzést a Népsportban ugyanazon a napon fölvezető, *Ne várjunk könnyű győzelmet!* című írás úgy idézi föl az 1953-as és az 1954-es magyar diadalt, hogy az ezeken pályára lépett 13 magyar játékos egyikének neve sem szerepel benne – a Népszabadság hajszál pontosan ugyanígy járt el –, azé a Grosics Gyuláé sem, aki az évtizedfordulón játszott meccsen egyedül képviselte már az egykori csapatot. Van benne viszont egy olyan inszINUÁLÓ mondat („Az 1956-os viharban [...] megmutatkozott, hogy az új életünk teremtette kincsestárból inkább csak szakmai értékekkel gazdagítottuk a nagycsapat tagjait, néhány tagjának az erkölcsi tőkéből vajmi keveset osztogattunk.”), mely – nagyon is összecsengve Kádár Jánosnak a Politikai Bizottság 1957. október 9-i ülésén tett felszólalásával⁸ – az Aranycsapat emlékezetét nem az eredmények vagy a játéktudás viszonylagosításával, hanem a „disszidensek” (mint tudjuk, néhány hónap erejéig a kapus is közéjük tartozott) diffamálásával kívánta alakítani.⁹

Kétségtelen ugyanakkor, hogy bizonyára nem függetlenül az 1963-as amnesztiatörvénytől, melyre hivatkozva a Budapesti Katonai Ügyészség vezetője az év tavaszán megszüntette az eljárását „külföldre szökés büntette” ügyében Puskás Ferenc ellen, a ’60-as években

⁸„Itt van a Grosics, tényleg egy világklasszis, én nagyon szeretem nézni, ahogyan a pályán mozog, de azért egy mindenki által ismert csempész. Mint mondják, díszmenetben ment vissza a magyar sportéletbe. Ez nem egészes és tisztességes. Ami Puskást illeti, visszajöhet, de csak mint magyar állampolgár és nem mint Puskás, a csapatkapitány. Míg él, nem lesz többé csapatkapitány. [...] Olyan, mint Grosics, nincs több nekünk, de közel olyan van legalább tíz. Miért kell nekünk a Grosics. Nem azért mondom, hogy dobják ki, nem szól ebbe bele a Politikai Bizottság, de általában, mint közfelfogást felvetem, hogy a magyar törvényeket lábbal taposó embereket mi nem ajánljuk.” Idézi CSILLAG Péter, *Kádár János és a futball*, Rubicon 2018/6, 86. Marosán György kevésbé volt „megengedő”, amennyiben Kádár szavaihoz hozzátette, hogy ha Puskás visszajön, felelni fog azért, amit tett. Vö. TAKÁCS Tibor, *Büntetőterület. Futball és hatalom a szocialista korszakban*, Jaffa, Budapest, 82.

⁹Rainer M. János érvelése szerint „Kádár sokkal jobban szerette a focit, mint Rákosi, ezért az Aranycsapatnak nem emiatt nem bocsátottak meg. Akkoriban kezdődött a megtorlás, és nyilván attól tartottak, hogy ha nekik engednek, akkor ez felpuhítja a különféle erőszakszervezetek morálját. Kádárnak 1956-57 fordulóján paradox módon nem a közvélemény volt fontos, mert tudta, hogy népszerűtlen. Az apparátusban viszont nagyon fontos volt tekintélyt szereznie, és ennek egyetlen útja a kökemény fellépés volt. Puskásokhoz való viszonyával éppen ezt a kérlelhetetlenséget sugározta a nép felé. Másfelől a disszidens, az emigráns magyar, az közellenség volt itthon, aki külföldön sem csinál mást, mint aláaknázza a népköztársaság államrendjét.” RÁKÓCZY István et al, *Puskás és kora*, Hetek 2006. 11. 24. http://www.hetek.hu/fokusz/200611/puskas_es_kora

a Népsport közléspolitikája is változott valamelyest. Sőt, ez már az 1962-es EK-döntőről szóló cikkben tetten érhető volt: május 4-én látott napvilágot a nemzetközi pályát befutott játékevezető, Zsolt István tudósítása, aki nem csupán megemlékezik Puskás mesterhármásáról, de játérendszerbéli helyére is kitér („A Real Madridban Puskás előretolt középcsatárt játszott és Gento segített neki a balszélen.”).¹⁰ Ami már csak azért is szembeötlő változást jelentett, mert csupán fél év telt el azóta, hogy szintén a Népsportban a Real Madrid–Vasas mérkőzésről egy olyan hosszú cikk jelent meg, mely annak érdekében, hogy ne kelljen leírni Puskás nevét, nemcsak a spanyol, de a magyar (!) csapat összeállítását sem közli, ami a sokat (nem) látott egykori olvasók számára sem következhetett a tudósítás műfajából, mely közismerten tényközpontú.¹¹ Ráadásul azt, hogy ez a kor cenzurális viszonyaival sem volt teljesen magyarázható, mutatja a Népszava és a Népszabadság tudósítása, egyik sem hallgatta el ugyanis, hogy Puskás is játszott. Az 1962–1963-as EK-sorozatból a Real Madrid már ősszel kiesett,¹² nem úgy egy évvel később, amikor újra döntőt játszott: noha Puskás ezen a mérkőzésen nem szerzett gólt, a Népsport május 28-án az első oldalon hozott összefoglalójában többször is vastaggal kiemelve szerepel a neve. Amikor 1965. szeptember 22-én az akkor már 38 éves klasszis négy gólt lő a holland Feyenoordnak, a mérkőzésnek a számadatokon túli egy mondatos tudósítása két nappal később így hangzott a Népsportban: „Puskás vezérletével kitűnően játszott a madridi csapat, amely két ponttal és 6:2-es gólaránnyal jutott tovább.”

Az a kijelentés tehát némi leegyszerűsítést foglal magában, hogy „[i]dehaza nem lehetett kimondani, leírni a Real Madridban villogó Puskás Ferenc nevét”, amennyiben ez inkább csak az 1958 és 1961 közötti időszakra igaz, az viszont kétségtelen, hogy a fent idézett híradásokban soha nincs arra utalás, hogy akár ő, akár a Barcelonában játszó egykor milyen sikereket értek el Magyarországon, de még arra sem, hogy valaha közülük volt ehhez az országhoz. Tovább árnyalja a képet, hogy a Magyar Labdarúgó Szövetség hivatalos kiadványa, a Kádár-rendszerrel nagyjából együtt születő Labdarúgás című lap a kezdetektől fogva nagy hangsúlyt fektetett a futballtörténeti emlékezet ápolására, ennek jegyében

¹⁰A Népszabadság kiemelés nélkül, a góllövők között hozta Puskás nevét.

¹¹Az első mérkőzés tudósításából – mivel Puskás nem tartott csapatával Budapestre – nem is hiányoznak a játékosnevek. Vö. NÉMETH Gyula – TARI István, *Real Madrid – Vasas 2:0 (2:0)*, Népsport 1961. 09. 07., 1.

¹²Az 1954-ben az OTSB hetilapjaként újraindított Képes Sport 1963. január 8-i számában már *A Real Madrid tündöklése és bukása* címmel közölt elemző cikket, mely egyfelől Santiago Bernabeu akkor 20 éve tartó elnökségének históriáját a klasszikus családörténeti narratívába rendezi (emelkedés, tündöklés, bukás), másfelől Puskásnak jutott benne egy dicséretes mondat: „Puskás – az akklimatizálódás nehézségei után – káprázatos játékot mutatott.”

az ,50-es évek végén is rendszeresen fölídézte az Aranycsapat mérkőzéseit. Ráadásul nem csupán a múltidéző írásokban bukkannak föl az első évfolyamok lapszámaiban, de azokban is, amelyek a Real Madrid és a Barcelona jelenével s a magyar játékosok csapaton belüli helyzetével foglalkoznak (még ha ezek némelyike nem is mentes a rosszindulattól). A Labdarúgás 1963-ban a magyar válogatott 400. mérkőzésének apropóján különszámot jelentetett meg, melyben Puskás és Kocsis fényképes méltatást kapott.

A játéktudás elismerése ugyanakkor még jó ideig együtt járt a morális bukás bélyegével. Ez az emlékezeti stratégia szervezi Rejtő Lászlónak *Az Aranycsapat és árnyai* című, 1966-ban napvilágot látott könyvét is. A Népszava egykori sportrovatvezetője rögvest munkája felütésében fölteszi a magyar néplelket és szakembereket mind a mai napig foglalkoztató kérdést („Miért kellett elbuknia a magyar csapatnak?”), s nem rest rá hamar meg is felelni:

Miért hát a bukás?

Fáradtság? Betegség? Sérülés? Hibás elképzelés? Egyesek kiesése? Mások eleste? A talaj? A bíró? A szerencse?

Talán ezek is.

De a válaszok választát [...] csak a költő, a tisztánlátó adja, megírván:

„Így minden ország támasza, s talpköve a tiszta erkölcs, mely ha megvész: Róma le-dűl, s rabigába görbed...”

A tiszta erkölcs... amelyet mi elhagytunk... [...]

Aranycsapat voltak. De hogy az „aranynapokból” nem lett egyúttal a magyar futball aranykora is, nem lett maradéktalanul példamutató korszak, az is a ti bűnötök, azt is nektek „köszönheti” a szomorú emlékező.¹³

Ráadásul Rejtő annyiban túl is ment a morális bírálat megfogalmazásának 1957-től bevett fordulatain, hogy az általa elősorolt, széles skálán mozgó vétkekért (önteltség, edzések elhanyagolása, verekedés, kártya, lóverseny, iszákosság) a csapat egészét kárhoztatta.

Két esztendővel később látott napvilágot a Népsport munkatársaként is dolgozó sporttörténész Antal Zoltán és az MTI sportrovatvezetője, az 1953 és 1967 között az ifúsági válogatott edzői posztját betöltő Hoffer József a magyar válogatott labdarúgóknak szentelt könyve, amelyben az Aranycsapat emigrált tagjairól is túlnyomórészt korrekt megemlékezéseket olvashatunk, s több fotón is feltűnnek a legendás játékosok. Arra ugyanakkor

¹³REJTŐ László, *Az Aranycsapat és árnyai*, Sport, Budapest, 1966, 7.

figyeltek a kötet összeállítói, hogy Puskás esetében a labdarúgó dicsérete mellől ne hiányozzon az inszinuáció az emberről, aki a „valutában számított milliók[ért]” elhagyta a hazáját.¹⁴

2. Útban az emlékezhelyé válás felé

Az Aranycsapat emlékezettörténetének vizsgálata természetesen nem tekinthet el attól az összefüggéstől, hogy az emlékezés vagy épp a felejtés mindig a jelen kihívásaira adott válaszként érthető, ami akár úgy is megfogalmazható, hogy az emlékezésre nem a múltnak, hanem a jelennek van szüksége.

A labdarúgás a hősiességből él. Az a kérdés, hogy ez igazi-e, vagy olyasmi, amit jogtalanul tulajdonít magának, nem érinti a dolog lényegét. Ez a kérdés szem elől téveszti a tényt, hogy a hős nem rendelkezik objektív valósággal, hanem olyan figura, aki egy történelmi korszak értékeit, érzéseit és hitét gyűjti össze kezeiben. A hős az, aki az időt tettekben ragadja meg. Az őt kitüntető egyediség az idő múltával jön csak felszínre, mint egy távolodó hajó örvényéből. Jelentősége híveinek emlékezetében képződik meg; azon nagyság utáni sóvárgás határozza meg, amit azok a jelenből hiányolnak.¹⁵

Az Aranycsapat emlékezeti helyé válásának folyamatában az 1970-es évek eleje kulcsfontosságú időszaknak tekinthető – s ez a Kádár-rendszer kultúrpolitikai enyhülése mellett¹⁶ a honi labdarúgás alakulástörténetével is kapcsolatba hozható. Kétségtelen, hogy az 1960-as évek az eredményesség terén még nem mutatták a visszaesés jeleit: a két olimpiai győzelem (1964, 1968) mellett a magyar válogatott 1964-ben harmadik helyen végzett a spanyolországi Európa-bajnokságon, 1965-ben a Ferencváros megnyerte a Vásárvárosok Kupáját, a csapat játékosa, Albert Flórián két évvel később megkapta az Aranylabdát.

¹⁴ANTAL László – HOFFER József, *Alberttől Zsákig*, Sport, Budapest, 1968, 202.

¹⁵Gunter GEBAUER, *Poetik des Fußballs*, Campus, Frankfurt – New York, 2006, 7–8.

¹⁶Amelyre talán mindennél jobban emlékeztethet bennünket Makk Károly *Szerelmem* című filmjének elkészülte, melynek írója (Déry Tibor), férfi főszereplője (Darvas Iván) és egyik mellékszereplője (Mensáros László) 1956 után összesen közel hat esztendőt töltött börtönben, s ez olyan tény, mely máig befolyásol(hat)ja az alkotás nézőinek esztétikai tapasztalatát.

1969-ben viszont megesett, amire korábban nem volt példa: a válogatott elindult a világbajnoki selejtező sorozaton, de nem jutott ki a tornára. A jelen hanyatlástörténetével szemközt az Aranycsapatra való nosztalgikus visszaemlékezés olyan médiumokban is teret kapott, amelyeknek egyfelől a célközönsége nem esett egybe a sportsajtó rendszeres olvasóival, másfelől ez utóbbival összevetve tágasabb mediális-műfaji lehetőségei voltak arra, hogy megjelenítsék (és egyszersmind alakítsák) az emlékezés társadalmi kontextusát.

2.1 „Idősebbek emlékeznek rá”

Bár a televíziótörténet szerint Hofi Géza 1972-es szilveszteri produkciójában idézte föl az Aranycsapat legendáját, föltűnő, hogy a humorista a közelmúlt futballeseményei közül előbb a „jugó–magyar”-ra, majd a „bulgár–magyar”-ra és egy, az utóbbival azonos napon játszott Real Madrid meccsre utal, amelyek mindegyike 1971-ben történt: a magyar válogatott szeptember 1-jén barátságos mérkőzésen 2:1-re legyőzte Jugoszláviát, május 19-én Európa-bajnoki selejtezőn 3:0-as vereséget szenvedett Bulgáriától, s a szintén ezen a napon játszott KEK-döntőben 1:1-re végzett a Chelsea a Real Madrid ellen. Hofi ezek közül száma ellenpontozó dramaturgiáját megteremtendő a szófiai vereséget poentírozva a „bolgár–magyar meccset »KGST-mérkőzésnek« minősíti: »Most döntötték el, hogy a bolgárok fognak futballozni, s a magyarok termelik a karalábét. [...] Már csak azért is, mert a magyar fiúk kitűnően tudnak majd palántázni, persze, így a falábukkal [*a sántító mozdulat utánzása*].« Az élc a kiváló bolgár kertészek és a valaha jól futballozó magyarok történeti szerepcseréjére, valamint a futballnyelvben régóta ismert lekicsinylő klisére (»falábúak«) épül, miközben áttételesen persze a magyar közvéleményben elevenen élő, melankolikus összefüggésre utal: kényszerek között élünk, most ez a szerep jut nekünk, bele kell nyugodnunk.¹⁷ A jelen így színre vitt honi labdarúgását előbb a kor sikeres egyéni sportolóival (Hegedűs Csaba, Gyarmati Andrea) állítja szembe, majd historikus elbeszélésbe kezd ezzel a bevezetővel: „Pedig mi valamikor, kérem, tudtunk ám focizni. Idősebbek emlékeznek rá. Aranycsapat. Ajjaj! Bizony! Hohó! Úgy, ahogy mondom. [...] Egyik alkalommal volt Svájc–Magyarország, félidő 2:0 Svájc javára, végeredmény 4-2 ide. Hogy csinálták? Hát körülbelül ahogy emlékszem...”

¹⁷FODOR Péter – SZIRÁK Péter, *A „nagy foci” emlékezete. Az Aranycsapat = Kultpontok. Emlékeztethelyek a magyar populáris kultúrában*, szerk. DUNAI Tamás – OLÁH Szabolcs – SEBESTYÉN Artila, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012, 118.

Amiképp arra már utaltam, az 1960-as évek még bővelkedett magyar futballsikerekben, ha tehát az előadó egyszerűen csak egy a jelennél fényesebb korszakot kívánt volna fölidézni, akkor nem kellett volna az Aranycsapatig visszatekintenie. Döntése mögött egyfelől nyilván a témának a hatalompolitikai vonatkozásából következő izgalma, másfelől az a technomediális összefüggés állhatott, hogy a nézők közül inkább csak azoknak lehetett valamiféle emlékképe Puskásék játékaról, akik kijártak a mérkőzéseikre, a többieknek maradtak a rádióközvetítések. Hofi épp erre a „hiányra” építette föl számát úgy, hogy egyfelől nem a sportújságírói fordulatokat, inkább a beszélt köznyelvet (például: „De ezt nem ám 3 méterről vette észre, hogyne, a falu túlsó végén volt!”), a politikai zsargont („Egészen lement a Korner elvtársig”), a sportközvetítésektől teljesen idegen „szereplői” belső monológot („azt mondja a Budai így magának: – Még megfázom, futni kéne!”) és a kontrasztív-nosztalgikus kommentárt („Be is adta. Nem a kapu mögé, nem a felpályára, akkor ez még nem volt divat.”) használta, másfelől a futball testi valóságától meglehetősen távoli gesztusokkal kísért elbeszélését (képzeljük egy pillanatra magunk elé, hogy milyen esélyei lennének egy mai humoristának, aki a hetente képernyőn látható futballcsillagokat próbálná hasonlóképpen „reprezentálni”).

Azt sem túlzás állítani, hogy Hofi tulajdonképpen nem fölidéz egy valódi mérkőzést, hanem egy általa kitalált „ad elő”, mintegy a nem létező vagy hiányos vizuális közösségi emlékezetet a fikció révén pótolja: az Aranycsapat három alkalommal játszott Svájjal, ezek közül az 1952. szeptember 20-ai végződött 4:2-es magyar győzelemmel, s ezen vezetett az ellenfél 2:0-ra, csak hogy Hofi állításával ellentétben Puskás két góljával már az első félidőben sikerült egyenlíteni, s Kocsis nem az előadásban mesélt módon (Budai beadását befejelve), hanem Lóránt hátulról szabadrúgásból előreívelt labdáját megszerezve bal lábbal szerzett gólt. Igaz, hogy a humorista a meccs alakulástörténetének elbeszélését arra az anekdotára építi, mely szerint a válogatott csak azt követően kezdett el futballozni, hogy a szünetben Sebes Gusztáv prémiumot ígért nekik, de Hofi sokkal inkább a legendaképzésben és a jelen bírálatában volt érdekelt, mintsem a korábban citált, az anyagiasságot középontba helyező moralizáló-diffamáló diskurzus átvételében.¹⁸ Produkciója nem más volt, mint egy olyan nyilvános emlékezés, mely során az egykori játékosok „megszólatatása” és „megtestesítése” révén az ebben a formában sosem létezett múlt az itt és most, vagyis a szil-

¹⁸A humorista annyiban etalálta a korhangulatot, hogy éppen 1971-ben hozta meg a Politikai Bizottság azt a döntést, hogy a magyar sportolók premizálását javítani kell – vagyis az anyagi ráfordítás és a sikeresség között korábban tagadott kapcsolat hivatalosan elismert elve lett a magyar sportirányításnak.

veszteri televízióközvetítés előtt ülő milliós nézőközönség számára megelevenedett, egy olyan, Hofira jellemző „kisemberi” perspektívából, mely a hivatalos értelmezéssel szemben helyezte el magát. Bár a műsort indító mondata („Hölgyeim és Uraim! Megmondom úgy, ahogy van: nagyon unom most már azt, hogy állandóan nekem megmagyarázzák a magyar futballt. Most már elég! Elég most már!”) a jelennek szól, ráérthetővé válik az Aranycsapatot egyszer tabuizáló, máskor viszonylagosító, rossz hírbe keverő diszkurzív eljárásokra is.

2.2 Remedializáció és személyes emlékezet

Simó Sándor 1971-ben készült, *A legszebb férfikor* című játékfilmjének kezdő jelenetében a Latinovits Zoltán által alakított Alker Tamás, újságíró napszemüveget viselve, cigarettázva biliárdozik, olykor föl-fölpillantva egy televíziókészülékre, melyben némi képhibával épp egy rajzfilm fut. Közben halljuk a főcímdalt, trombitaszólam vezette lágy szvinget, feliraton olvassuk a készítők névsorát – mindezekből s a vállalati közösségi helyiség ismerős puritánságából arra következtethetünk, hogy film és világa ugyanahhoz a térhez-időhöz, az *akkor* Magyarországhoz tartozik (később ki is derül, hogy 1971 szeptemberében járunk). Ahogy a stáblista véget ér, de a képsáv változatlan marad, az 1970-es években mifelénk is egyre népszerűbb dzsesszmuzsika¹⁹ helyét éles auditív váltást eredményezve átveszi egy anakronisztikusnak ható, női kórus által megszólaltatott, a Munkára Harcra Kész mozgalom metaforikájából építkező dal, melyet alig néhány másodpercig hallgatva Alker így kommentál: „Gyerekek, ez a 6:3!” amit rögtön meg is erősít a helyiségben kártyázó társaság egyik tagja: „Te, ez tényleg az!”²⁰ Nem más történik itt, mint hogy néhány taktusból, képeket ekkor még nem látva fölismerik *Az évszázad mérkőzése. Riportfilm a Magyarországn–Anglia válogatott labdarúgó-mérkőzésről* című alkotást, melyet 1953-ban készített Macskássy János és Szabó Árpád angol és francia filmhíradórészletek fölhasználásával. Az azonosítás helyességét meg is erősíti, hogy Alker belép a szomszédos filmvetítő szobába, ahol épp kezdődik a riportfilm.²¹ Az így fölvezetett „mozijelenet” négy perc hosszú, a megkettőződő közönség, *A legszebb férfikor* szereplői és a Simó-alkotás nézői láthatják az 1953.

¹⁹Ekkoriban már a Magyar Televízió is közvetített dzsesszhangversenyeket, 1971. július 10-én pl. az Alba Regia Interdzsesszfesztivált.

²⁰Simó Sándor, *A legszebb férfikor*, 1971, 0:02:06–0:02:18.

²¹Valójában a „Százszekerc ajkán zúg” kezdetű dal a Macskássy–Szabó-filmnek nem a főcím-, hanem az egyik betétdala volt.

november 25-ei mérkőzés összefoglalóját: Hidegkuti első gólját és les miatt (tévesen) érvénytelenített találatát, Bozsik bombagólját és az azt megelőző Kocsis-fejest, az első angol gólt, illetve Hidegkuti harmadik találatát. A Wembley-ben forgatott főlvételeket használták *A Csodacsatár* 1957-es változatában is (a fiktív 39. Svájc–Magyarország mérkőzés megérzékítésére), abban viszont nem *Az évszázad mérkőzéséhez* készült Szepesi-kommentár hallható, hanem egy olyan, mely a játékosok közül csak Bozsikot, Budait és Hidegkunit említi. *A legszebb férfikorban* nincs nyoma efféle cenzúrának, sőt arra lehet következtetni, hogy szándékosan vágták össze és kommentálták úgy a Macskássy–Szabó-riportfilmet, hogy a Londonban pályára lépett összes magyar futballistának (beleértve a 78. percben csereként a kapuba beállt Gellér Sándort is) elhangozzék a neve. Simó filmjét ugyanakkor nem csupán ez a „közreadó-mediáló” eljárás avatja jelentős emlékezeti tette: Alker és munkatársai kommentálják a riportfilm képeit, s közben olyan közösséggé válnak, melyben csakúgy evidens az Aranycsapat iránti lelkesültség, mint ahogy a játékosok jelenéről való informáltság is. Ez utóbbiról a riportfilmnek a Budapesten protokolláris fogadtatásban részesülő csapat nevében beszédet mondó Puskást megörökítő képeit kísérő szereplői megjegyzések tanúskodnak:

- Igaz a taxivállalat?
- Eladta. Edző Athénben, Panathinaikosz.
- Tricotage a Váci utcában.
- Kígyó.
- Fiorentina.
- Ma már legfeljebb Spartacus.²²

Mivel Alker és Valkó (Bujtor István) gyors tempójú dialógusát úgy halljuk, hogy a kamera őket mutatja szemből, tehát ekkor nem látjuk a vásznat, amit ők néznek, a hangszáv értelmezését nem segíti a képsáv. A rövid megállapítások Puskás, Bozsik és Hidegkuti sorsának alakulására vonatkoznak: Öcsi 1970-től dolgozott a görög klubnál, Cucu divatáruüzlete a Kígyó és a Váci utca sarkán volt, az Öreg a ,60-as évek elején élt Firenzében, 1968 és 1971 között a 2. osztályban szereplő Budapesti Spartacust vezette. A filmnek ez a részlete hírnév-rehabilitációnak is tekinthető, amennyiben az a sporttörténeti példaértéke, hogy a három csillag közül edzőként Puskás vitte a legtöbbre – azt, hogy edzői sikere ekkor már

²²SIMÓ, *A legszebb férfikor*, 0:06:12–0:06:25.

a sportsajtó nyilvánosságában sem volt tabutéma, bizonyítja, hogy az Ajax–Panathinaikosz BEK-döntőnek mind a Népsport-béli, mind a Népszabadságban megjelent fölvezetőjében idéznek Puskásnak a londoni sajtótájékoztatón elhangzott nyilatkozatából, ráadásul a két lapban nem is ugyanazt emelik ki belőle.²³

Ha elfogadjuk Astrid Erll megállapítását, mely szerint a remediáció, vagyis az emlékezetes eseményeknek különböző hordozó közegekben, korokon átívelően megvalósuló reprezentációja tehet valamit egy közösség számára emlékezhethetővé,²⁴ akkor azt mondhatjuk, hogy az Aranycsapat a Simó-film bemutatásakor nem volt az. *A legszebb férfikor* azzal, hogy *Az évszázad mérközésének* zárt körű levetítését egy szocialista nagyvállalat vezetőjének nyugdíjba vonulási ajándékként prezentálja (a filmbeli indoklás szerint azért, mert történetesen 1953-ban került az igazgatói pozícióba), éppen azt állítja, hogy az Aranycsapat (leghíresebb) mediális emléknyma nincs jelen a kor nyilvánosságában (különben nem lenne elég exkluzív a felvétel ahhoz, hogy ajándékká válhasson), miközben nagyon is hozzátartozik a szereplők személyes emlékezetéhez (mindegyikük föl tudja idézni, hol hallgatta az 1953-as meccset: katonaságnál, iskolában, odahaza). A vetítés végeztével Alker így összegez: „Rossz így szemben a hőskorral”, s az erre érkező replikára („Nektek legalább ez megvolt.”) – egyszerűen lezárva a filmnek az Aranycsapatot fölidéző nyitószekvenciáját – ekképpen válaszol: „Nagy ára volt.” Ami kellően enigmatikus ahhoz, hogy ne egy olyan típusú nosztalgikus attitűd legyen benne fölismerhető, mely abban lenne érdekelt, hogy az Aranycsapatot kiszakítsa egykori politikatörténeti kontextusából.

Az elhallgatás egyébként visszatérő alakzata *A legszebb férfikor* dialógusainak, főként akkor feltűnő a működésbe lépése, amikor a főszereplők jelenét meghatározó múltbéli események kerülnének szóba (például hogy miért siklott ki Alker újságírói pályája). Noha a londoni mérkőzés fölidézése a személyes emlékezet folytonosságát szemlélteti, valójában a legendás angol–magyar egy lezárt érának lesz a jelölője, melyről az a nyug-

²³Vö. Szerdán: *BEK- és EVK-döntő*, Népsport, 1971. június 2., 8.; *Új név kerül az Európa-kupára*, Népszabadság 1971. június 2., 12.

²⁴„A »remediáció« fogalmával arra a tényre utalok, hogy az emlékezetes események újabb és újabb reprezentációkban tűnnek föl különböző médiumokban évtizedeken és évszázadokon keresztül: újságcikkekben, fényképeken, naplókban, történetírói munkákban, regényekben, filmekben stb. Ami egy háborúról, forradalomról vagy bármilyen egyéb – emlékezhethetővé vált – eseményről tudott, az kevésbé vonatkozik közvetlenül arra, amit óvatosan „tényleges eseménynek” nevezhetnénk, inkább létező médiaszövegek kánonjára és a médiakultúrában cirkuláló elbeszélésekre és képekre. Az emlékezetben fennmaradt események transzmediális jelenségek, vagyis reprezentációjuk nem egyetlen médiumhoz kötődik.” Astrid ERLI, *Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory = Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, szerk. Astrid ERLI – Ansgar NÜNNING, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2008, 392.

díjba vonuló vezérigazgató sem kíván már beszélni, akinek távozása a film főszereplőinek várakozásai szerint egyszersmind új korszakot nyitna: „Egy biztos, az Öreg holnap elmegy, az angol–magyarral elbúcsúztatjuk, s akkor mindenki léphet egyet.”²⁵ A Bozsik-tricotage filmbéli főlemlítése annyiban szintén illeszkedik ebbe az összefüggésbe, hogy a legendás középpályás 1971-ben már évek óta nem dolgozott a labdarúgásban, civil volt.²⁶ Arról, hogy abban a majd húsz évben, amely 1953 és a film történetének jelene között eltelt, mi-ért alakult az Aranycsapat nyilvános emlékezete úgy, hogy az egyik szereplő azt mondhassa, házasodni készülő fiának a londoni győzelem „már semmit nem jelent”,²⁷ nem esik szó – így tulajdonképpen értelmezői döntés függvénye, hogy ebből a megjegyzésből az elhallgatásra épülő „felejtéspolitikai” hatástörténeti sikerességére (a személyes emlékezet hiányát nem pótolja identitásalakító erővel a kulturális emlékezet) vagy a múlt iránti szükségszerű generációs érdektelenségre következtesünk.

Az a tény, hogy az 1970-es évek változást hoztak az Aranycsapat emlékeztörténetében, nem föltétlenül vált fölismertté abban a sportújságírói diskurzusban, mely főként Puskás halálát követően tematizálta a csapat hírnevének Kádár-kori alakulását. Ághassi Attila, az Index.hu szerzője Puskás temetése előtt egy nappal írt összefoglaló cikket arról, hogyan adott hírt az államszocialista sajtó az egykori játékosok haláláról, ebben olvassuk: „Elsőként Zakariás József halt meg az olimpiát nyert és vb-ezüstérmet szerzett csapatból, ’71-ben, negyvenhét éves korában. Nyolc nappal később egy mínuszos hírben közölte ezt a Népszport.”²⁸ Miközben az újságíró a felejtés és elhallgatás praxisát kárhoztatja, elfelejti és/vagy elhallgatja azt, hogy „az olimpiát nyert és vb-ezüstérmet szerzett csapatból” elsőként a 24-szeres válogatott Palotás Péter hunyt el 1967-ben, aki nemcsak játszott Helsinkiben és Svájcban, de mindkét tornán szerzett gólt. Az állítás második fele hasonlóan laza viszonyt ápol a történeti valósággal: Zakariás november 22-én (hétfőn) bekövetkezett haláláról a Népszport nem nyolc, hanem három nappal később (csütörtökön) írt, amihez szükségképpen az is hozzájárult, hogy akkoriban a lap szerdánként nem jelent meg; nem mínuszos hírben, hanem öt bekezdésnyi, keretes nekrológban; a Népszabadság közel azonos

²⁵SIMÓ, *A legszebb férfikor*, 9:52–9:57. Az, hogy ez végezetül számukra nem jelenti az új lehetőségek megnyílását, rokonítja Simó korai filmjeit (Valkó hasonlóan nem képes boldogulni a rendező első nagyjátékfilmjében, *A szemüvegesekben*, mint ahogy Alkerral kiegészülve itt sem) olyan alkotásokkal, mint Kovács Andrásról a *Falak* és a *Staféta*, illetve Bacsó Péterrel a *Kitörés*.

²⁶Ezt az imázst erősítette Rév Miklós 1970-ben készített fényképe a kötöttáruüzlete ajtájában pantallóban, csíkos ingben álldogáló Bozsikról. Vö. HEGYI Iván, *Kötött pálya*, Népszabadság 2015. 04. 29., 13.

²⁷SIMÓ, *A legszebb férfikor*, 6:38–6:40.

²⁸ÁGHASSI Attila, *Puskás társai csak elkésett tömönatokat érdemeltek*, Index.hu 2006. 12. 08. <https://index.hu/sport/futball/2006/12/08/061208aranyc/>

terjedelemben tette meg ezt egy nappal korábban. Tanulságos, hogy mindkét gyász cikk az egykori fedezet élő emlékezetére hivatkozott: „Zakariás Józsefet nem lehet könnyen elfelejteni.”; „A magyar labdarúgó-szurkolók jól emlékeznek a pályán és az életben egyaránt végtelenül szerény, csendes sportemberre.”

Az évtized végéhez közeledvén Vitray Tamás *Csak ülök és mesélek* című televízió-sorozatában emlékezet és ismeret elválásztásával konferálta föl a Sugár András által Madridban készített Puskás-interjú: előbbi szerinte azokhoz tartozik, akik személyesen látták játszani, utóbbi pedig azokhoz, akik csak hírből, „legendás hősként” ismerik. Vitray azt hangsúlyozta, hogy Öcsiről legalább ez utóbbiként még a legfiatalabb is tudnak. A hat percnnyire vágott interjú döntően nem múltidézésre vállalkozott, inkább az akkor 50 esztendő, edzőként dolgozó Puskás mindennapjait állította a középpontba, Sugár Czibor és Kocsis felől is érdeklődött (utóbbi ekkoriban egyébként már járt is Magyarországon), s csupán egyszer kérdez rá, anélkül, hogy használná ezt a kifejezést, az Aranycsapatra, amikor azt firtatja, hogy szokott-e álmodni a „szép, régi meccsekről, angol–magyarról, svájci meccsekről”. Abból, hogy sem a fölvezetőben, sem az interjúkérdésekben nincsenek sporttörténeti szituáló mondatok, vagy arra lehet következtetni, hogy a műsorkészítők 1977-ben valóban azt gondolhatták, hogy erre az élő közösségi emlékezet miatt nincs is szükség, vagy ezzel a megoldással inkább elfedni akarták azt aényt, hogy Puskás valójában nincs, vagy alig van jelen a magyarországi nyilvánosságban. Sőt, Vitray azt a kétségkívül igazságtalan megoldást is megengedte magának, hogy az interjúhoz ezt a megjegyzést fűzze: „Az a londoni hat, amire Puskás Öcsi nem egész pontosan emlékszik, az az a bizonyos 6:3 volt.” – s ezzel azt a látszatot keltette, mintha Magyarországon bő húsz esztendő múltán jobban ápolnák az Aranycsapat emlékezetét, mint annak egykori kapitánya, ami tőle mint a Kádár-kor nyilvánosságában szügyig benne álló újságírótól, aki annak a Magyar Televízióknak volt évtizedeken át arca, mely nemhogy a londoni mérkőzés fölvetelét, de Surányi András 1982-es *Aranycsapat* című filmjét sem volt hajlandó leadni a rendszerváltozás előtt, aligha volt méltányos.²⁹ Puskás 1983-ban az „évszázad mérkőzésének” évfordulóján a Képes Sportnak adott interjúban nehezményezte is ezt az eljárást: „Vitray azt mondta rólam néhány évvel ezelőtt a tv-ben, hogy már nem emlékszem a londoni 6:3-ra. Hát lehet arra nem emlékezni? Írd meg nyugodtan, hogy harminc év múltával is itt él bennem minden perc.”³⁰

²⁹Amikor a pártvezetés 1965-ben úgy határozott, hogy Papp Lászlót nem engedi ki az Egyesült Államokba világajnoki címmérkőzést vívni, sőt kötelezte profi pályafutása befejezésére, a honi sportsajtó elvégezte a gyalázatos döntés melletti agitatív feladatát, s ebből Vitray Tamás is kivette a részét.

³⁰KIRÁLY Ferenc, *Puskás Londonról és Budapestről, múltról és jövőről, vagyis a futballról*, Képes Sport 1983. november 22., 23.

3. Az 1980-as évek – a rehabilitáció időszaka

Bár a Sugár-interjú zárlatában hangsúlyossá válik a honvagy kérdése, a hazautazás lehetősége nem kerül szóba. Abban, hogy ez 1981-ben megtörténhessen, Szepesi György, aki 1979-től a Magyar Labdarúgó Szövetség elnöke volt, szerzett elvülhetetlen érdemeket – a legendás sportriporter volt egyébként az első, aki a Kádár-rendszerben, ráadásul élő adásban megszólaltatta Puskást 1973-ban a belgrádi vízilabda-világbajnokság döntője után. A hazalátogatásról nem egy dokumentumfilmes tekintély, hanem az akkor a húszas évei végén járó, jóformán pályakezdő Surányi András forgatott filmet, mely 1982 áprilisában került moziba, s rögvest rendkívül népszerű lett, már az első körben több százezer ember nézte meg. Egy bő évvel korábban, mintegy Puskás budapesti útjának fölvezetésekképpen a Sport mozi május 18-án levetítette az Aranycsapat két angolok elleni győzelméről készült összefoglalót, az est díszvendége Sebes Gusztáv volt, akinek „nagyon sokan szerették volna megszoritani” a kezét, a Népsport entuziasztikus beszámolója szerint: „Bozsik lehetőfinom indításai, Puskás bámulatos trükkjei, Grosics párducmozdulatai, mind megannyi utolérhetetlen alakítás, felejthetetlen élmény.”³¹

Surányi alkotása két idősíkon játszódik: a jelenbeli történetszál kiindulópontja az, hogy az ekkor már 75 esztendő s Sebes Gusztáv Budapestről fölhívja Puskást telefonon Madridban, s azzal az indokkal invitálja haza, hogy a filmgyárban fiatal emberek szeretnének egy olyan filmet forgatni, amelynek ő lenne az egyik főszereplője. A vonal többször megszakad, hallani, ahogy a telefonközpont munkatársa – megvillantva a Kádár-kor nem épp a PR-tankönyvek tanácsait követő kommunikatív stílusát – egyre ingerültebben utasítja a magyar labdarúgás valaha élt legsikeresebb szövetségi kapitányát, de a szcena nem csak ezért kap konnotatív jelentést, hanem Sebes szavai miatt: „Öcsikém, szétszakadtunk egy kicsit.”³² A telefonbeszélgetést követően mintegy másfél óra telik el a filmből azzal, hogy interjúk és archív fölvételek felidéznek az Aranycsapat történetét, majd tér és időváltással Sebest látjuk a madridi repülőtéren, ahol összeölelkezik a rá váró Puskással, s rámutatva a filmes stábra tisztán hallhatóan ezt mondja neki: „Ennyi ember eljött Budapestre, hogy hazagyere már, baszd meg!”³³ Ez

³¹*Nosztalgia*, Népsport 1981. május 20., 2.

³²SURÁNYI András, *Aranycsapat*, 1982, 0:02:01–0:02:04.

³³SURÁNYI, *Aranycsapat*, 1:34:51–1:34:55. A familiáris közvetlenség stílusát használja a ferihegyi váróteremben Buzánszky Jenő is, aki így köszönti egykori csapatkapitányát: „Na végre már, baszd meg, hogy ide mertél jönni!” (01:49:19–01:49:22), s végig ebben a regiszterben zajlik a filmben Puskás Deák Bucival, az egykori öklölvívóval

a jelenet egyfajta ismétlésként is fölfogható, amennyiben 1956 decemberében az Athletic Bilbao elleni kupameccs után Sebes Brüsszelben személyesen próbálta rábeszélni a csapatot a dél-amerikai túra lemondására és a hazatérésre.³⁴ A film nyitó jelenetét folytatva az egykori szövetségi kapitány a csapat emlékezettörténetét szóba hozva arra is kitér, hogy azokról akarnak filmet forgatni, „akik szenvedtek, aki nem tudtak focizni, mert most azt mondják”.³⁵ Sebes Czibort is fölkeresi, akivel ellátogatnak Kocsis sírjához. Kocsis 1979-ben hunyt el egy barcelonai kórházban, halála előtt néhány héttel súlyos betegen Magyarországon járt. Czibor föl is idézi Kocsissal való utolsó beszélgetését, amikor Kocsis azt mondta neki, hogy annál többet nem kaphatott, mint amit otthon kapott – s bár ez nyilván nem lehetett Czibor szándéka, a filmben ez a mondat egyszerűen megágyaz Puskás hazatérésének, a hátrahagyott otthon/haza és az emigráns „fiú” egymásra találásának.³⁶ A spanyolországi jelenetekben mind Czibor, mind Puskás elérzékenyülve vall a honvágáról, arról, hogy ők magyarok maradtak az emigrációban is. A filmkészítők nyilván azért kérdezték őket arról, hogy mit jelent nekik Magyarország és a magyar Himnusz, mert módosítani igyekeztek azt a képet, amit korábban a magyar sajtó kialakított róluk, mely szerint ők a pénzért hazájukat eláruló, magyar identitásukat elvesztő játékosok.³⁷ A film úgy nyújtott rehabilitációt az Aranycsapat emigráns tagjainak, hogy közben nem tért ki arra, miért nem, vagy csak alig és általá-

forogatott jelenete – ez az informális beszédstílus természetesen rendkívül távol volt attól a formális és mai fülnék kimondottan modorosnak ható megszólalásmódtól, ahogy néhány évvel korábban Vitray Tamás keretezte a Puskás-interjút.

³⁴Sebes könyvéből tudható, hogy amikor 1960 őszén meghívót kapott a Világkupa döntőjére Madridba, a repülőtéren Puskás várta, aki otthonában is vendégül látta, majd kikísérte a repülőterre, ahol sírva búcsúzott tőle. SEBES, *Örömmök és csalódások*, 366–368.

³⁵„[Sebest] ’56 nyarán félretették, mint valami »nehezeket«. Az, hogy Kádár János mint a vele a Rajk-pert végighajtó, majd őt – Kádárt – a börtönben Vladimir nevű fiával megalázó Farkas Mihály »emberét«, Sebest nem szívelte, tudható, s nem is terhetett vissza igazán. Tény, hogy labdarúgásunk legsikeresebb szövetségi kapitánya sérített, önmagát méltatlan helyzetben érző emberként ment el nyolcvanévesen [...], s ezen könyve engedélyezése, meg Öcsi hazahozatalában való szerepe – ugyanazon évben történt! – sem változtatott.” N. PÁL József, *Kimondhatatlan*, Nemzeti Sport Online 2019. 01. 30., http://www.nemzetisport.hu/magyar_valogatott/kimondhatatlan-n-pal-jozsef-publicisztikaja-2681299

³⁶„[Puskás] is hálás [volt] a megbocsátással feléző meghívásért, mert az neki legalább olyan fontos [volt], mint országa, rendszere, a legvidámabb barakk nemzetközi imázsa javításán igyekvő, mert a »fenntartható fejlődést« nyugati bankkölcsonnökből fedezni kívánó Kádáréknak.” BORSI-KÁLMÁN Béla, *Az Aranycsapat és a kapitánya. Sorsvázlatok a magyar futballpályák világából*, Kortárs, Budapest, 2008, 160.

³⁷Sebes könyvében a Puskásék madridi otthonában 1960 szeptemberében töltött estét fölidéző részlet is olvasható a negatív imázst ellensúlyozó gesztusnak: „Figyeltem a házigazdát, aki az egyik legkedvesebb játékosom volt. Teljesen megváltozott. Modorából, gesztusából eltűnt minden régi, jellemző darabosság, vagányság, egyszerű volt, halk, udvarias.” Ráadásul a kinnmaradás okairól beszélő Puskást is afirmatíván idézi – erre 1981-ben már lehetősége volt, s mindez össze is csengett a hazalátogatás megszervezésében játszott szerepével. SEBES, *Örömmök és csalódások*, 366–367.

ban rossz híriüket kelteve lehetett ezekről a játékosokról hosszú éveken át Magyarországon a nyilvánosságban hallani.³⁸ Feltűnő, hogy a film Puskás hazatérésének politikai vonatkozásait nem érinti: egykori edzője hozza haza, a repülőtéren családtagjai és volt csapattársai várják. Noha Szepesi is szereplője a filmnek, látható például ahogy Sebes és Puskás mögött sétál le a Ferihegyen landoló gép lépcsőjén, arról nem esik szó, milyen szerepet játszott a hazatérés megszervezésében.³⁹ A filmben afféle civil (fiatal alkotók) kezdeményezés(e)ként inszcenírozzák a hazahívást, akikről a kezdő jelenetben Sebes azt mondja Puskásnak: „ők még nem tudják, hogy milyen link pali voltál”. Amikor Puskás elmegy a Budapesti Honvéd öltözőjébe, ahol megtalálja régi mezét és Bozsik cipőjét, nem sportvezetőkkel találkozik, hanem egy régi cimborájával, Deák Bucival, a „felvett szcénák mind a családias meghittséget, a hivatalosság távollétét mutatják”.⁴⁰ A film zárását adó öregfű-mérkőzésen, melyet 1981. június 6-án a Népstadionban rendeztek a Magyarország–Anglia világbajnoki selejtező fölvezetéseként,⁴¹ s ahol pályára lépett az Aranycsapatból többek között Puskás, Grosics, Hidegkuti, Budai, nem mutatják a díszpáholyt, ahol a kormánytagok és pártvezetők között ült maga Kádár János is. Mivel az Aranycsapat kialakulásának, föllívelésének és széthullásának történetét Surányi alkotása a II. világháború utáni időszak és az 1950-es évek politika- és társadalomtörténeti kontextusába illesztve mondta el⁴² (az 1954-es vb-döntő utáni budapesti tüntetések egyik vezetője is megszólalt a filmben, s nem csupán ez számíthatott akkor tabudöntésnek, de az is, hogy az ’56-os forradalom képei alatt Grosics Gyula hangját halljuk, aki fordulatait nem a kor történelemkönyveiből kölcsönzi), különösen feltűnő az a depolitizáló gesztus, amellyel a film a jelent színre viszi – ezzel a kontrasztív technikával tulajdonképpen megerősítve azt a Kádár-korban forgalomban lévő értelmezést, hogy sport és hatalom ’50-es évekre jellemző szimbiotikus viszonya megszűnt.

³⁸És ezt az elhallgatást a kortárs kritikus már hibaként ró(ha)nta föl a rendezőnek, vö. BIKÁCSY Gergely, *Örömnagály. Surányi András: Aranycsapat*, Filmvilág 1982/5., 20–21.

³⁹A Népszabadság az MTT-re hivatkozva május 29-én így adott hírt a hazalátogatásról: „Budapestre érkezett Puskás Ferenc, a Bp. Honvéd volt válogatott labdarúgója. A régi, híres aranycsapat játékosa megtekintti az angol válogatott elleni VB-selejtezőt. Előtte – valószínűleg – ismét pályára lép egykori sikerei színhelyén, a Népstadionban, az öregfűt mérkőzésen.” A Népsport sem írt egy mondatot sem többet.

⁴⁰FODOR – SZIRÁK, *A „nagy foci” emlékezete*, 121.

⁴¹Szepesi eredetileg a május 13-ai Magyarország–Románia vb-selejtezőre akarta megszervezni az egykori csillagok meccsét, de ehhez a pártvezetés a két ország bonyolult viszonya miatt nem járult hozzá. Vö. RÁKÓCZY et al, *Puskás és kora*.

⁴²A filmhez készített interjúkat és összegyűjtött dokumentumokat közreadó kötet szintén erre enged következtetni, vö. SURÁNYI András – HERNÁDI Miklós, *Aranycsapat. A film születése, és ami a filmből kimaradt*, MAFILM, Budapest, 1982.

Surányi alkotásának jelentős részét olyan archív felvételek teszik ki, amelyek azelőtt egyáltalán nem vagy csak évtizedekkel korábban voltak láthatóak Magyarországon. Szakszerűen kommentált, lassításokat is tartalmazó összefoglalót láthatunk az angolok elleni 1953-as győzelemről, az 1954-es vb legfontosabb magyar vonatkozású mérkőzéseiről, sőt Puskás első válogatott mérkőzéséről 1945-ből, melyen rögtön gólt is szerzett. További érdeke a filmnek, hogy nemzetközi szaktekintélyek is megszólalnak benne. Megkapó jelenet, amikor Billy Wright, az angol válogatott egykori csapatkapitánya fejből elsorolja a Wembley-ben 1953-ban győztes magyar csapat összeállítását azzal a kommentárral, hogy ez a futball, és ezeket a neveket sosem fogja elfelejteni. A Budapesti Honvédnak az 1957 év eleji dél-amerikai túráját Pelé idézi föl. Az 1954-es vb-ről a győztes német csapatból Fritz Walter és Helmuth Rahn nyilatkozik. A film nézője így többféle értelmezését kapja a berni döntőnek, melyek összesítmására nem is törekedtek az alkotók. A visszaemlékező magyar csapat tagjai maguk is különféle magyarázattal szolgálnak a vereségre. Hidegkuti azt emeli ki, hogy nekik három „döntőt” kellett megvívniuk, mert nagyon nehéz mérkőzésük volt a negyedöntőben a brazilok, az elődöntőben az uruguayiak ellen, ráadásul a magyarok szálláshelyén egész éjjel rézfúvós zenekar muzsikált, így fáradtan léptek pályára a döntőben. Sándor Károly, aki az '50-es évek kiváló jobbszélsője volt, viszont Sebes nem tartotta igazán sokra, ezért a vb-keretbe nem is rakta be, a szövetségi kapitány stratégiai hibáját hangsúlyozza, mondván, a döntőben olyan felállásban játszatta a csapatot, amely szokatlan volt a játékosoknak. Kétségtelen, hogy a két szélső helyet cserélt, így Czibor átkerült a jobb oldalra, aki viszont azon az oldalon sem bizonyult hatástalannak, amennyiben az első magyar gólt az ő kipattanó lövéséből szerezte Puskás, míg a másodikat ő maga lőtte. Maga Sebes a filmben afféle re-enactment gyanánt a Wankdorf Stadion gyepén idézi föl a negyedszázada játszott mérkőzést. Racionális magyarázattal nem szolgál a vereségre, dicséri csapatát, a vereség okát a szerencse elpártolásában jelöli ki, majd sírva fakad, elnémul és elsétál a kamerától.

Noha a német visszaemlékezőket faggató riporter kérdései nem hallhatóak a filmben, a válaszok arra engednek következtetni, hogy a döntőhöz a magyar emlékezetben hozzákapcsolt sajtós összeesküvés-elmélet egyes elemeit hozták szóba. A német csapatkapitány, Fritz Walter arról beszél, hogy a döntő felvételén látszik, hogy Puskás mérkőzés végén szerzett és les miatt érvénytelenített góljánál a két német hátvéd egyből jelezte a lest, így nem feltételezi, hogy az angol játékevezető és a walesi partjelző hibásan döntöttek vagy csalni akartak volna. Helmuth Rahn kezében egy egykori Adidas futballcipőt tartva földézi,

hogy a németeket az esős mérkőzésen segítették a magyarokénál technikailag fejlettebb lábbelik, melyek talpán a pálya talajához illeszkedő stoplik cserélhetőek voltak.⁴³ Aztán tagadja, hogy bármikor is doppingszerekhez nyúlt volna (tegyük hozzá: nem mintha ismerte volna akkoriban a sportjog a doppingolás fogalmát) – ez a vád is elterjedt egykor Magyarországon a szóbeszédben csakúgy, mint a bírói csalás (és az, hogy a magyar kormány 50 Mercedesért adta el a mérkőzést). Rahn a világbajnoki cím megszerzésének a sporton túlmutató jelentőségét a filmben úgy értelmezi, mint ami lehetőséget adott a németeknek, hogy kitörjenek a nemzetközi elszigeteltségből, hogy az ország újra megtalálja és elfogadtassa magát. Ezt az értelmezést erősíti a Rahn után megszólaló, a svájci világbajnokság idején még gyermek Franz Beckenbauer és Paul Breitner is, utóbbi azt is állítja, hogy a német nemzet számára az 1954-es győzelem fontosabb volt az általuk megszerzett 1974-es világbajnoki címnél, még hozzá azért, mert a német népnek akkor engedték meg, és az saját magának akkor engedte meg először a háború után, hogy újra nemzetként érezzen.⁴⁴

Köztudott, hogy Puskás 1981-es látogatása után még tíz esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy feleségével együtt hazaköltözzön, a '80-as években ugyanakkor rendszeresen megfordult Magyarországon. Amikor 1985-ben Koltay Gábor készített vele interjút a kispesti Aero Hotelben, akkor épp ötödik alkalommal. A *Szép volt fiúk...* című, a Kádár-rendszer utolsó éveiben vetítési engedélyt nem kapott sorozat részeként forgatott beszélgetés olyan témákat érintett, melyeket mind az 1977-es interjú, mind Surányi filmje gondosan elkerült. Előjön a Rákosi-rezsim vezetőivel való személyes viszonya, a Real Madriddal játékosként, a Panathinaikosszal edzőként elért sikerek, sőt Puskás szemléletes összefoglalóját adja a profi labdarúgás gazdaságtanának, s – nyilván teljes joggal – megállapítja, hogy azzal szemben a hazai finanszírozási szisztéma nem fenntartható. Emlékeztörténeti szempontból rendkívül tanulságos, hogy Koltay földézi a Sugár András készítette interjút és Vitray Tamás ahhoz fűzött kommentárját, s így értékeli őket: „nyilvánvalónak tűnt, hogy valakik valamiért be akarnak feketíteni az ország közvéleménye előtt. Tudom, hogy

⁴³Ez a megjegyzése összecseng a Puskáséval, aki a Honvéd öltözőjében Boszik cipőjét a kezében tartva így nyilatkozik: „Nem is tudom, hogy lehetett ilyen rossz cipőben olyan jól futballozni.” SURÁNYI, *Aranycsapat*, 1:51:00 – 1:51:003.

⁴⁴Az 1974-es világbajnokokkal egy generációhoz tartozó Hans Ulrich Gumbrecht első sportemléke – nem meglepő módon – 1954 júliusának nevezetes, esős vasárnap délutánjához kötődik, mely során a rádióriportertertől, „kinek hangja olyan volt, mint aki túl sok bort ivott”, alig hatesztendősen megtanulta a német válogatott játékosainak nevét, majd a mérkőzés befejezése után tanúja volt annak, ahogy a szülei és azok barátai fölállnak, és felfokozott érzelmi hangulatban elénekelnek egy általa korábban nem hallott dalt, bizonyára a nemzeti himnusz. Hans Ulrich GUMBRECHT, *Lob des Sports*, ford. Georg DEGGERICH, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2005, 15.

ez téged nagyon mélyen bántott és sértett. Minek tulajdonítod ezt?”⁴⁵ Puskás megkerülve a választ annyit mond: „Nem tudom, hogy az illetőnek mi oka lehetett rá. Jóformán nem is ismerem.” Ahogy arról már esett szó, az *Aranycsapat* című film nem érintette a visszatérés politikai vonatkozásait, Koltay mikrofonja előtt viszont Puskás utal arra, hogy azért jöhetett haza, mert a politikai vezetés (magát Kádár Jánost is említi) ezt jóváhagyta.

Az Aranycsapat kapitányának az 1981-es meccs volt a nyilvános visszafogadási ceremóniája: telt ház a Népstadionban, élő televízió-közvetítés, másnap fényképes beszámoló a Népsportban, a Népszabadság tudósítója az öregfiúk bemutatását „népünnepélynek” nevezte.⁴⁶ Bár – ahogy arra már utaltam – a repatriálás folyamata csak 1991-ben zárult le, 1985-ben Bujtor István népszerű Ötvös Csöpi-sorozatának harmadik részében (*Az elvarázsolt dollár*) Puskás egy olyan jelenetben alakítja önmagát, melyben a fikció szerint egy Balaton környéki klub tenispályáján lábtengőzik Kárpáthy Györggyel, Albert Flóriánnal és Hegedűs Csabával. Az egykori ferencvárosi csatár mutatja be a Bujtor alakította rendőrnemzőt és Öcsit egymásnak, akik rögvest szóba is elegyednek:

- Hallom, hogy kaptad a meszelőt a melóból.
- Mi az, már Madridban is tudják?
- Ott nem, de Kispesten eleget pletykálnak róla.
- Nem tudjátok véletlenül, hol lakik a füttyös Johann?
- De igen, ott a 0-9-es bungalóban mellettem a tanyán.⁴⁷

A filmbeli dialógusnak az a példaértéke, hogy Puskás nemcsak hazatért Kispestre, de már olyannyira itthon érzi magát, hogy barátaival (a magyar sport csillagaival) a Balatonnál nyaral – bár valószínűleg keveseknek tűnhetett föl, hogy a lábténiszmeccset a budapesti Flamenco Teniszcsarnokban vették föl, a helyszínválasztás némileg mégis gyöngít(het) i fikció és valóság filmbeli összefűzésének meggyőző erejét. Az viszont kétségtelen, hogy Puskás majd harminc esztendő múltán újfent magyar játékfilmben szerepelt, ráadásul nem is sportfilmben, így hazatérését a populáris kultúrának egy olyan terméke is archiválta, melynek célközönsége nem esett egybe a labdarúgás híveinek csoportjával.⁴⁸

⁴⁵KOLTAY GÁBOR, *Puskás Öcsi. Beszélgetés 1985-ben*, felújított változat, 2005, 17:18–17:30.

⁴⁶Interjút ugyanakkor hiába keresnénk bármelyik lapban is, sőt noha a Képes Sport a magyar–angollal a meccs előtti és utáni számában is részletesen foglalkozott, az öregfiúk föllépését, Puskás hazalátogatását említés nélkül hagyta.

⁴⁷BUJTOR ISTVÁN, *Az elvarázsolt dollár*, 1985, 0:47:40–0:47:55.

⁴⁸A film rendezője-főszereplője egy 1981-ben vele készült interjúban arra a kérdésre, hogyan állítaná össze

4. Az ezredforduló emlékező gesztusai

Közel félszáz esztendő múltán mind az Aranycsapat, mind az azt legyőző német válogatott megkapta saját nemzeti filmgyártásától azt a széles közönségnek szánt, az 1950-es évek világát játékfilmes eszközökkel megidézõ alkotást, mely a csapatok élõ, szemtanúkhöz kötõdõ emlékezetének kihunyását ellensúlyozhatta. Amikor 1999-ben bemutatták a *6:3, avagy játszd újra, Tutti* címû vígjátékot, a Wembley-ben pályára lépett 12 magyar játékos közül már csak négyen éltek, míg Sönke Wortmann *A berni csoda* címû filmjének 2003. októberi premierjét a vb-döntõn játszó németek közül csak hárman éltek meg.

A *6:3, avagy játszd újra, Tutti* illeszkedik ahhoz a jelenséghez, hogy az ötvenes évek emlékezete a rendszerváltozás utáni magyar társadalomban lényegében egységesen negatív, kivéve, ha a sportról van szó. A kommunista diktatúra és a sport emlékezete mára nemcsak elvált egymástól, de ellenpólusok: a Rákosi-évek negatív emlékezetében a sport (fõleg a labdarúgás) szigetet képez, amennyiben az egyetlen pozitív jelentéstartalommal rendelkező alkotóelem. Tímár Péter filmje az emlékezést az idõutazással kapcsolja össze: a címszereplõ 1953. november 25-én, vagyis épp a londoni magyar gyõzelem napján született. A szemetesként dolgozó, futballrajongó férfi egy romos házban lomtalanítás közben rábukkan egy szobára, melyben korábban az MTK ötvenes évekbeli szertárosa élt, s mely tele van az Aranycsapat korából származó emléktárggyal. Itt többek között megtalálja Hidegkuti Nándornak a Wembley-ben viselt mezét, mely miután magára ölti, visszarepíti az idõben, épp a 6:3 napjára.

A film dramaturgiája az idõutazás mellé az Aranycsapat korának médiatechnológiai jellegzetességét választja, vagyis azt, hogy mivel akkor Magyarországon még nem létezett televíziózás, és saját rádiókészülékkel sem volt jól ellátva a lakosság, sokan nyilvános helyen (például presszóban, vendéglõben, borbélyüzletben), vagy magánlakásban családtagok, barátok összegyûlve hallgatták a mérkõzések rádióközvetítését. Mivel a film végig Budapesten játszódik, az angolok elleni összecsapás csak az eredeti rádióközvetítés filmbeli bejátszásai révén idézõdik meg, archív filmfelvételek vagy eljátszott futballjelenetek nincsenek benne. London és Budapest filmbeli elválasztottsága, vagyis a Wembley-ben csodálatosan játszó Aranycsapat, s a kommunista diktatúrában élõ Magyarország szegénységgel és félelemmel teli fõvárosa a rendszer és csapat emlékezetbeli különválását mutatja.

a magyar futballválogatottat, az Aranycsapat klasszikus fõállásának névsorával válaszolt. SZEGÕ András, *Bujtor és a sport*, Képes Sport 1981. február 24., 7.

Ezen túl a film Szabó Lőrinc *Véreség után* című verséhez hasonlóan egyszerre értelmezi az Aranycsapatot a korban (majdnem) mindenkit foglalkoztató jelenségként és a diktatúrában elfojtott nemzeti érzés megélésének egyetlen eszközeként. Amikor a meccs kezdetekor a borbélyüzlet vendégei a rádió mellett énekelni kezdik a Himnuszt, egyszerre merül föl bennük, hogy percekben belül kiszáll a politikai rendőrség, s hogy ezért a tettért be fogják zárni az üzletet. Az Aranycsapat tehát nem a hatalom legitimációs eszközeként, hanem a rezsimmel szembeni apró lázadás szimbólumaként jelenik meg. A film kifejezetten a kultikus beszédmód megszólaltatója: a főszereplő a futballtörténeti relikviákat megtalálva azt mondja a labdarúgásról mit sem tudó beszédpartnerének: „[A]kinek köze volt a Aranycsaphoz, az mind nagyszerű ember volt, mind, egytől egyig!”⁴⁹ – s ezt a kijelentését a film egyetlen részlete sem cáfolja. Miközben tudható, hogy az Aranycsapat létrejöttéhez olyan véreskező kommunista pártvezetők is hozzájárultak, mint a Puskásék klubcsapatát, a Budapesti Honvédot irányító Farkas Mihály honvédelmi miniszter. A magyar nagyközönség számára az ezredfordulón tehát egy olyan játékfilm igyekezett fölleveníteni az Aranycsapat legendáját, mely nem a történeti hűség, vagy a sport- és politikatörténeti összefüggések összetett megmutatásában volt érdekelt, hanem egy olyan egyszerű kép megrajzolásában, amellyel könnyen lehet azonosulni.

Almási Tamás 2009-ben készített, széles merítésű forrásanyagot fölhasználó *Puskás Hungary* című portréfilmje, melynek létrehozásában csakúgy, mint Tímár Péter alkotásában, az RTL Klub szerepet vállalt, viszont épp ellentétes módon járt el, amennyiben Puskás magyarországi életútját és az Aranycsapat sztoriját politikatörténeti összefüggérendszerbe illesztve foglalja össze – sokkal több köze is van Surányi *Aranycsapat*ának kontextualizáló megközelítéséhez, mint a *6:3, avagy játszd újra, Tutti* történeti naivitásához, sőt, jelölten át is veszi az előbbi kezdő jelenetének korábban emlegetett, Sebes által használt többértelmű fordulatát, azzal vezeti be a „Hazalátogatás” című részét, melyben döntőrészét a Surányi-stáb által Ferihegyen és a Népstadionban forgatott képeket használja.

Az, hogy Sönke Wortmann milyen történelmi elbeszélést hozott létre a háború utáni korszak nyugat-németországi lezárulásáról, nem ennek a tanulmánynak a kérdése.⁵⁰ Számomra most *A berni csodának* csak azok a részletei fontosak, amelyek a magyar válogatott emlékezetéhez is hozzátartoznak. Szemben a *6:3, avagy játszd újra, Tutti*-val, mely

⁴⁹TÍMÁR Péter, *6:3, avagy játszd újra, Tutti*, 1999, 0:06:31 – 0:06:37.

⁵⁰A film történelempépet részletesen elemzi Paul COOKE – Young CHRISTOPHER, *Selling sex or dealing with history? German football in literature and film and the quest to normalize the nation = German Football. History, Culture, Society*, szerk. Alan TOMLINSON – Christopher YOUNG, Routledge, London – New York, 2006, 181–203.

az Aranycsapat kultuszának építése közben a legkevésbé sem hozott szóba sportszakmai kérdéseket, a német film egyik történetszála úgy jeleníti meg a német válogatottnak a svájci világbajnokságon való szereplését, hogy a kulisszák mögé enged bepillantani. Játékosok közötti beszélgetéseket hallunk, Herberger szövetségi kapitány egyezteteti Fritz Walter csapatkapitánnyal az összeállítást, a mérkőzések után a sajtónak nyilatkozik. A németek vb-mérkőzései közül Wortmann filmje kettővel foglalkozik viszonylag részletesen: a magyarok elleni csoportmeccsel és a döntővel. Magyarországon az előbbire két okból szokás hivatkozni: egyfelől a fölényes győzelemre, mely után érthetetlen volt a döntőbeli vereség a német csapattól, másfelől arra, hogy a német háttvéd, Liebrich súlyos sérülést okozott Puskásnak. A *Das Wunder von Bern*ből ez utóbbi teljesen hiányzik, pontosabban a döntő előtt Herberger említi Puskás sérülését, de hogy azt melyik meccsen és hogyan szerezte, a filmből nem derül ki. Sőt Liebrich kifejezetten pozitív figuraként jelenik meg, amikor az egyik jelenetben a gyermek főhős, Matthias Lubanski alakítja a nem technikás, de nagyon szorgalmas és megbízható védőt. Másfelől a film hangsúlyozza, hogy az első magyar meccsen nem a legerősebb összeállításban léptek pályára a németek, mivel a Törökország elleni mérkőzésre tartalékolta a nagy stratégia, Herberger.

A filmbéli fikció szerint a döntő előtt a német játékosok többsége nem volt bizakodó, inkább csak a szállodai szobatársak, Helmut Rahn és Fritz Walter. Magyar szempontból különösen fontos Herbergernek a döntő előtti beszélgetése egy újságíróval, mely során arról beszél, hogy száraz időben a magyarok technikai fölényét a németek nem tudják elensúlyozni, de ha esik az eső, csúszós pályán lehet esélyük. Nem kevésbé izgalmas a döntő előtti német taktikai értekezlet, amely során Herberger a magyarok négyéves veretlenségi sorozatát említve felsorolja azt a négy magyar játékost (Lóránt, Kocsis, Bozsik, Puskás), akik még soha nem szenvedtek a válogatottnak vereséget. Herberger a magyar csapat stratégiai gyenge pontját abban azonosítja, hogy azok gyakran túlzottan kitémadnak, s az előretörő Bozsik mögött tér nyílik az ellentámadásnak. Ez az értelmezés nem áll egyébként távol attól a Magyarországon elterjedt anekdotától, mely szerint az Aranycsapat taktikájának általában részét képezte, hogy „elől úgyis többet rúgunk, mint amennyit hátul kapunk”. A sporttörténeti valóság azonban ennek épp az ellenkezőjét igazolja: Sebes válogottjának sikeressége részben éppen abból származott, hogy szemben a második világháború előtti magyar válogotottakkal, például az 1938-ban vb-ezüstérmét szerzővel, az Aranycsapat stratégiája nagyon is a stabil védekezésre épült. Annak épp Bozsik labdaszerző tevékenysége, illetve Zakariásnak a középpályáról a védősorba való visszazárása volt a kulcsa. Az igaz,

hogy a döntőben Bozsik vétett el egy átadást Rahn 84. percben szerzett gólja előtt, de a filmbeli német stratégia, mely Bozsik fegyelmetlenségére épül, inkább tűnik utólagos visszavetítésnek, mint hitelesnek. A döntő eredeti magyar rádióközvetítésében egyébként Szepesi György Rahn gólja után azt mondja: Bozsik adta el a labdát, aki a legjobb magyar volt addig a meccsen. Abban a tekintetben viszont nagyon is pontos Herberger filmbeli elemzése, hogy a magyar csapat támadójátékát Hidegkuti passzai szervezik.

Bár a film címe berni csodáról beszél, valójában az alkotók éppen arra vállalkoztak, hogy ne racionálisan megmagyarázhatatlan eseményként mutassák be a német győzelmet, hanem az ahhoz logikusan vezető lépéseken vezessék végig a nézőt. E lépések mögött a filmben nagyrészt a nagy taktikus, Herberger áll, másfelől a magyarnál fejlettebb német ipar, melyet Adolf Dassler és az általa gyártott futballcipők képviselnek, melyek a cserélhető stoplikkal előnyt jelenthettek a csúszós pályán.⁵¹ Csodás elem inkább csak az, ahogy július 4-én délután az addig verőfényes napsütésből egyszer csak elkezd zuhogni az eső. Naturának és technikának ezt a váratlan összefogását emeli ki az is, hogy a mérkőzés végén a német játékosok már újra napsütésben vehetik át a kupát.

A filmben nem archív felvételek révén, hanem a kulcsjelenetek eljátszásával követhetjük nyomon a döntő alakulástörténetét. A mérkőzés öt gólját igen pontosan adják vissza, Puskás Magyarországon mind a mai napig sokat emlegetett, les miatt érvénytelenített találatá ugyanakkor nem szerepel benne. Miközben német szempontból ez nem föltétlenül tartozik a mérkőzés megőrzésre érdemes momentumai közé, addig a magyar szurkolói emlékezet nincs arról meggyőződve, hogy nem egy szabályos találatot vettek el Puskástól. Azt is mondhatom: Magyarországon Puskás válogatottban szerzett 84 gólja közül a Wembley-ben az angolok ellen a 25. percben szerzett a leghíresebb (Magyarországon előszeretettel nevezik ezt az „évszázad góljának”), a másik viszont, amit a magyarok legtöbbit emlegetnek, az épp a németek ellen érvénytelenített találatá.

⁵¹A technológiai fejlesztés nem az Adidas érdeme volt csupán. A Dassler-fivérek akkor még közös gyárában már az 1930-as években elkezdtek rajta dolgozni. A fivérek különválása után, az 1950-es években Rudolf Dassler cége, a Puma is gyártott cserélhető stoplival felszerelt futballcipőket. A 2016-ban bemutatott *Die Dasslers* című kétrészes tv-film azt állítja, hogy Sepp Herberger azért döntött végül az Adidas cipői mellett, mert anyagi vitába keveredett Rudolfal. A két német alkotás Herberger-képe meglehetősen távol van egymástól.

6. Befejezés – genius loci

E sorok írója abban a szerencsés helyzetben van, hogy munkahelyén, a Debreceni Egyetemen nap mint nap Buzánszky Jenő szobra közelében parkolhat gépkocsijával. Az Aranycsapat klasszikus felállásából utoljára ő ment el, 2015. január 11-én.⁵² Buzánszkyknak játékosként nem volt kapcsolata Debrecennel, 1947 és 1960 között a Dorogban játszott. Debrecenbe az egyetem invitálására idős korában, a 2000-es évek elejétől járt rendszeresen előadást tartani, illetve fővédnöke volt a 2004-től a nevet viselő egyetemi futballbajnokságnak. Dorogon még életében róla neveztek el a helyi futballstadiont, halála után a budapesti Szent István-bazilika altemplomában helyezték örök nyugalomra, Puskás, Kocsis és Grosics mellé. Temetésén mások mellett Orbán Viktor miniszterelnök mondott búcsúbeszédet.

Magyarországon ma egyebek mellett több tucat utcanév, köztéri szobrok, stadionnevek, síremlékek, sőt egy a játékosok portréival díszített mozdony őrizi az Aranycsapat emlékét. Puskás súlyos betegen még megélhette, hogy a Népstadiont, mely a magyarországi kommunista diktatúra szimbolikus építészeti vállalkozása volt, s melyben az Aranycsapat 1953 őszétől játszotta hazai mérkőzéseit, 2002-ben átkeresztelték Puskás Stadionra. A meglehetősen elavult létesítményt 2016-ban kezdték lebontani, helyére újat építenek, melyben 2020-ban Európa-bajnoki mérkőzéseket fognak rendezni. Puskás emlékét hivatott őrizni egy másik stadion is, a 2014-ben elkészült Pancho Aréna. A csatár madridi karrierjére utaló, Puskás spanyol becenevét viselő stadion Felcsúton található. Puskás élettörténetében semmiféle szerepet nem játszott ez a község, ő ugyanis Kispesten született, ott nevelkedett, Magyarországon kizárólag ennek a budapesti városrésznek a csapatában futballozott. Annál fontosabb helyszíne viszont Orbán Viktor életének, aki részben Felcsúton nőtt fel, itt alapított 2007-ben Puskás Ferenc Labdarúgó Akadémia néven utánpótlás-nevelő bázist, a Pancho Aréna az ő háza közvetlen szomszédságában épült. Az akadémia felnőtt csapata 2013-tól egy szezont kivételével a magyar első osztályban szerepel. Azt, hogy Felcsút az Aranycsapat kiemelt emlékezetkultiváló helyszínévé kíván válni, jelzi továbbá a Puskás Intézet megalapítása is, mely az Akadémia projektje, s múzeumként, tudományos és látogatóközpontként hivatott működni. A Puskás Intézet nem csupán a csatár Spanyolországból hazahozott hagyatékával rendelkezik, de Sebes, Grosics és Buzánszky tárgyi emlékei is ide kerültek az elmúlt években. Az Aranycsapat hagyatékának Felcsútra helyezéséből, abból az

⁵²A svájci világbajnokságon szerepelt magyar játékosok közül őt a csepeli Tóth II. József élte túl, aki 2017. október 9-én távozott.

igyekezetből, mely a hivatalban lévő miniszterelnökhöz kötődő települést magyar futball-történeti zarándokhellyé kívánja tenni, legalább két dologra lehet következtetni. Egyfelől tovább erősödik az 1950-es évekbeli kommunista diktatúra és sport emlékezetének egymástól való elválása. Másfelől ahogy az Aranycsapat egykori létrejötte nem volt független a kor politikai viszonyaitól, úgy nyilvános emlékezetének alakulása sem az mind a mai napig. Ezt a vélekedést erősítheti meg az a retorikai fejlemény is, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 2019. február 14-én honlapján *Az Aranycsaphoz hasonlóan kell felépíteni a magyar tudományt, azaz miért lenne értelmetlen szétszedni az MTA kutatóhálózatát* címmel jelentetett meg apológiát (ma már tudjuk: hiába) saját maga mellett.